

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: Javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS

The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy

Vol. 20, Number 2, autumn and winter 2024, Serial Number 44

Writing Logic in Farsi at the Ottoman Seat of Government: A Commentary on *Shamsiyya* by Sheikh Ali Bastami (d. 875/1470)

pp.245-273

DOI: [10.22034/IW.2023.403855.1702](https://doi.org/10.22034/IW.2023.403855.1702)

Mahdi Golparvar-Roozbahani*

Abstract

Many of the scientific works of Islamic civilization are yet under-explored. A case in this regard is a book on logic by Sheikh Ali Bastami (d. 875/1470), who composed a commentary on *Shamsiyya* in Farsi. *Shamsiyya* is a textbook in logic which was the focal point of attention among Islamic logicians. The Bastamis's commentary contains a neat translation of *Shamsiyya*, while exploring the wording and content of the text, and sometimes giving an account of the views of contemporary and earlier logicians. Meanwhile, some doctrinal novelties may also be traced in the work, prominent among them is the

*Amirkabir University of Technology (Tehran Polytechnic), Tehran, IRAN. E-mail:

m.golparvar@aut.ac.ir

Received date: 24/6/2023

Accepted date: 24/7/2023

discussion on the definition of the logical term “Tasdiq” (Assent). Being written in Farsi, Bastami’s commentary may be considered as a rare, valuable source that represent the style of scientific Farsi prose in the 9th/15th century. I have identified four manuscripts of this work. A critical edition of it is much needed for both the scholars of Islamic logic and those of Farsi language, and would open new directions in the study of the history of logic.

Key words: Bastami, Farsi logic, manuscript, *Shamsiyya*, Sharh-i *Shamsiyya*.

Extended Abstract

Many of the scientific works that were produced during the course of Islamic civilization are yet under-explored in our modern era. A case in this cultural heritage that is the subject of the present paper is a classic book on logic by a traditional scholar named Sheikh Ali Bastami (803/1400–875/1470). According to his autobiography, Bastami was a descendent of Imam Fakhr al-Din al-Razi (d. 606/1210). Bastami completed his education in Herat during the reign of Timurid Shahrokh, that is, during a period when Herat was a major cultural center. Bastami later moved to the Ottoman lands of Western Anatolia. It was there where he composed a long commentary on *al-Risala al-Shamsiyya fi al-Qawa'id al-Mantiqiyya* (“The Epistle for Shams al-Din on the Rules of Logic”)– for short, the *Shamsiyya*. *Shamsiyya* is a textbook in logic written by the well-known logician Najm al-Din Katibi Qazvini (600/1203–675/1276). *Shamsiyya* were to become the focal point of attention among later Islamic logicians with so many glosses, super-glosses, and commentaries written upon it, and the Bastami’s work lies among them with the prominent feature that it is being written in Farsi. This commentary which is composed in the culminant phase of the author’s life contains a neat translation of *Shamsiyya*, while exploring the wording and content of the text, and sometimes going further to give an account of and discussing the views of contemporary and earlier logicians. Meanwhile, some doctrinal novelties may also be traced in the work, prominent among them is the discussion by Bastami on the definition of the logical term “Tasdiq” (Assent) as a sub-class of “ilm iktisabi” (acquired knowledge). Another salient feature of Bastami’s commentary on *Shamsiyya* is that it is written in Farsi by a native speaker of this language, and hence may be considered as a rare, valuable source that represent the style of scientific Farsi prose in the 9th/15th century.

So far, I have identified four manuscripts of Bastami’s commentary on *Shamsiyya*, all of which are currently held in Istanbul libraries. The manuscripts may be found at the following codices: Ayasofya 2557, Sehid Ali Pasa 1792, Raghıb Pasa 900, and Esad Efendi 1956. Although none of the four is in Bastami’s hand, the Ayasofya manuscript, at least, is evidently written during the Bastami’s lifetime, or, at most, within the first decade after his death. In addition, it is written in a clear hand and seems to be commissioned

by or dedicated to the Ottoman empire Sultan Muhammad Fatih (r. 848/1444-849/1446 and 855/1451-886/1481). Therefore, it would be safe to maintain that we have good witness of the work so as to be able to reconstruct its text.

In sum, a critical edition of Bastamis's commentary on *Shamsiyya* is much needed for both the scholars of Islamic logic and those of Farsi language. Moreover, it would open new directions in the study of the history of logic in the course of Islamic civilization.

References

- Quran
- Ahrari, Farhad. (1398 sh). “Majmu’i Rasail-i Irfani bi Khatt-i Ala al-Din Ali Bastami (Musannifak) Neveshte Shode Dar 828 gh Dar Madrasa Ghiyaththiyyah-i Harat”. *Nami-yi Baysunghur*. No. 1. pp. 249-266.
- Amiraftabi, Minasadat and Dadbeh, Asghar. (2019). “Introduction, revision and analysis of Tohfatulvozara manuscript by Ali Bastami Shahroudi (Mosannefak)”. *Scientific Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*. Volume 11. Issue 40. pp. 13-42.
- Bastami, Ali. (1399 sh). *Sharh-i Awail-i Mathnavi*. Edited by Zuhair Tayyib. Tehran: Turath-i Islami.
- Fahmi, Abd al-Salam Abd al-Aziz. (1413 gh). *al-Sultan Muhammad al-Fatih*, Damascus: Dar al-Qalam.
- Ibn Imad. (1986). *Shazarat al-Zahab fi Akhbar man Zahab* (Nuggets of Gold in the News of Those Who Have Gone). vol. 9. Edited by: Mahmud al-Arna’ut. Beirut: Dar Ibn kathir.
- Katibi Qazwini, Abulhasan Ali b. Umar. (1384 sh). *Hikmat al-Ayn*. Edited by: Abbas Sadri, Tehran: Anjoman-i Athar wa Mafakher-i Farhangi.
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1403 gh). *Bihar al-Anwar*. vol. 104, Edited by: Sayyid Ibrahim Miyanaji and Muhammd Baqir BihBudi. Dar Ihya’ al-Turath.
- Razi, Qutb al-Din. (1384 sh). *Tahrir al-Qawaid al-Mantiqiyyah fi Sharh al-Risalah al-Shamsiyyah*. Edited by: Muhsin Bidarfar. Second edition. Bidar publishing.
- Riyahi, Muhammad Amin. (1369 sh). *Zaban va Adab-i Farsi Dar Qalamrow-i Uthmani*. Tehran: Pazhang.
- El-Rouayheb, Khaled. (2019). *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*. Basel: Schwabe Verlag.
- Tashkupra Zadah. (1975). *al-Shaqa’iq al-Nu’maniyyah fi Ulama al-Dawlah al-Uthmaniyyah*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Street, Tony. (2017). “Kātībī (d. 1277), Taḥṭānī (d. 1365), and the *Shamsiyya*”, in *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy*. Edited by: El-Rouayheb, Khaled and Schmidtke, Sabine, Oxford: Oxford University Press

مجله علمی جاویدان خرد، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۲۴۵-۲۷۳

منطق‌نگاری فارسی در دارالسلطنه عثمانی:

شرح شمسیه اثر شیخ علی بسطامی (د. ۸۷۵ ق.)

مهدی گل‌پرور روزبهانی*

چکیده

بسیاری از کتاب‌های تمدن اسلامی هنوز ناشناخته مانده‌اند. یکی از آنها اثری در علم منطق از شیخ علی بسطامی (۸۰۳-۸۷۵ ق.) است. بسطامی که از نوادگان امام رازی است، دوره تحصیلی خود را مقارن با اوج رونق فرهنگی هرات گذرانده و در دهه‌های پایانی زندگی به سرزمین‌های تحت حکومت عثمانیان مهاجرت می‌کند. بسطامی در آنجا از جمله شرح مفصلی به زبان فارسی بر رساله شمسیه می‌نویسد. شمسیه درسنامه منطقی است که کاتبی، منطق‌دان برجسته، نگاشته و ادبیات گسترده‌ای حول آن شکل گرفته است که شرح بسطامی از این جمله محسوب می‌شود. این شرح دربردارنده ترجمه و تدقیق در عبارات‌ها و مضامین متن، و گاه همراه با داوری میان نظرات شارحان است. همچنین نوآوری‌های محتوایی در آن دیده می‌شود که نمونه آن در تعریف تصدیق به عنوان یکی از اقسام علم اکتسابی است. ویژگی مهم دیگر شرح بسطامی بر شمسیه آن است که به زبان فارسی نوشته شده و لذا آگاهی ارزنده‌ای درباره سبک نگارش متون علمی به زبان

* گروه معارف و علوم انسانی، دانشگاه صنعتی امیرکبیر (پلی‌تکنیک تهران)، تهران، ایران. رایانامه:

m.golparvar@aut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۳

فارسی در سده نهم هجری به دست می‌دهد. تاکنون از این اثر چهار نسخه دست‌نویس شناسایی شده است. تصحیح انتقادی شرح بسطامی بر شمسیه زاویه جدیدی را در تاریخ منطق دوره اسلامی خواهد گشود.

کلیدواژه‌ها: بسطامی، شرح شمسیه، شمسیه، منطق فارسی، نسخه خطی.

۱. مقدمه

بخش مهمی از میراث تمدنی ما را نسخه‌های دست‌نویسی تشکیل می‌دهند که از کتاب‌های دانشمندان گذشته بر جای مانده است. مدت‌ها است که اهتمام به چاپ تصحیح‌شده این نسخه‌های خطی در جریان است، اما با وجود این امر هنوز شمار بسیار زیادی از نسخه‌ها مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. هر از چندی نسخه تازه‌ای از کتاب‌های شناخته‌شده یافت می‌شود و پرتو جدیدی را بر آن کتاب و بر تاریخ کتاب‌نویسی و کتابت و امور مرتبط در پیشینه فرهنگی و تمدنی ما می‌افشاند. گاه و بی‌گاه نیز اتفاق شگفت‌تری رخ می‌دهد: نسخه‌هایی یافت می‌شوند حاوی کتابی که تاکنون از اساس شناخته‌شده نبوده است. این مقاله درباره چنین کتاب و چنین نسخه‌ای است.

در فهرست قدیمی نسخه‌های کتابخانه ایاصوفیه استانبول (دفتر کتابخانه ایاصوفیه، ص ۱۵۲) سه دست‌نویس خطی از شرح شمسیه، اثر سعدالدین مسعود بن عمر تفتازانی معرفی شده است. تاریخ تألیف کتاب که به هر سه نسخه مربوط است ۷۵۷ ق. گزارش شده است. اگر قدری کنجکاوی به خرج بدهیم، در همان فهرست زبان دو مورد از این سه نسخه، عربی گزارش شده و زبان نسخه سوم فارسی. چگونه ممکن است که یک کتاب واحد در برخی نسخه‌ها به عربی نوشته شده باشد و در بعضی به فارسی؟ اگر به خود نسخه مراجعه کنیم مطلبی آشکار می‌شود که از دید فهرست‌نویس پنهان مانده است: آن نسخه سوم نه مربوط به کتاب تفتازانی، بلکه کتابی از حکیم دیگری است به نام علی بن مجدالدین بسطامی.

بسطامی از جمله حکمایی است که در تاریخ فکر تمدن اسلامی کمتر شناخته شده‌اند. عالمی کلاسیک با تحصیلات طولانی و آثار فراوان، که در نهایت در دارالسلطنه عثمانی متوطن می‌شود. یکی از علومی که بسطامی بدان پرداخته علم منطق است و آثار مهمی در آن بر جای گذاشته است، از جمله شرحی بر رساله شمسیه. اما بسطامی در میان اهالی منطق اسلامی کاملاً غریب است؛ این نمونه به اندازه کافی گویا خواهد بود: در کتاب مفصل و پراطلاعی که اخیراً درباره منطق‌دانان دوره اسلامی منتشر شده است

(El-Rouayheb, 2019) بیش از هشتاد عالم منطق در فاصله سده‌های سیزدهم تا هجدهم میلادی معرفی شده‌اند: از فخرالدین رازی تا اسماعیل کلنبوی، از منطق‌دانان مسلمان تا مسیحی، از سرزمین هندوستان تا آفریقا؛ اما نامی از بسطامی در میان نیست. از اساس نام بسطامی در کل کتاب غایب است و جز یک مورد که به اشاره‌ای گذرا و ضمنی گذشته (ibid, p. 199) هیچ نامی از او در این کتاب دیده نمی‌شود. بر همین قیاس، شرح شمسیه بسطامی هم تاکنون مهجور بوده است، تا اندازه‌ای که فهرست‌نگار کتابخانه آن را کتابی از تفتازانی به حساب آورده است.

در این مقاله به معرفی کتاب یادشده و نویسنده آن می‌پردازیم. پس از این بخش مقدماتی، در بخش دوم با شخص و شخصیت بسطامی و همچنین سیر زندگی و آثار او آشنا می‌شویم. سپس در بخش سوم مقاله ابتدا اهمیت و جایگاه تاریخی رساله شمسیه و سیر شروعی را که بر آن نوشته شده مرور می‌کنیم و سپس شرح بسطامی بر شمسیه را معرفی می‌نماییم. سبک نگارش این شرح به لحاظ زبانی و محتوایی، چرایی و چگونگی شکل‌گیری این کتاب و نمونه‌ای از مباحث منطقی که در آن طرح شده است مورد بحث قرار خواهند گرفت. آنگاه در بخش چهارم مقاله به نسخه‌های خطی شرح شمسیه بسطامی می‌پردازیم و چهار دست‌نویس از این کتاب را که تاکنون شناسایی کرده‌ایم معرفی می‌نماییم. در نهایت بخش «نتیجه» خاتمه‌بخش این مقاله خواهد بود.

۲. بسطامی کیست؟

منطق‌دان مورد نظر ما در این مقاله، علی بن مجدالدین شاهرودی بسطامی (۸۷۵-۸۰۳ ق.) است. شرح احوال او را می‌توان در کتاب‌های تذکره و تراجم دنبال گرفت. در میان آنها منابع متقدم‌تر مانند *الشقائق العمانية* (طاشکیری‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۰۰-۱۰۲) و *شذرات للذهب* (ابن عماد، ۱۴۱۳: ۴۷۵-۴۷۷) که مدخلی را به وی اختصاص داده‌اند اهمیت بیشتری نسبت به منابع متأخرتر مانند *ریحانة الأدب و لغتنامه دهخدا* خواهند داشت. خوشبختانه بسطامی خود نیز به ذکر احوال خویش توجه داشته و در مطاوی کتابی که با نام *تحفة الوزراء* نگاشته اطلاعات ارزشمندی از حیات خویش به دست داده است. این شرح حال که در سال ۸۶۱ ق. نوشته شده است مهم‌ترین و موثوق‌ترین ترجمه حیات بسطامی است، و جز دهه پایانی، گزارشی از سیر حیات و آثار او را به دست می‌دهد.

بر اساس آنچه بسطامی در شرح حال خود نوشته است، وی از نوادگان امام فخرالدین رازی است. ولادت او در سال ۸۰۳ ق. واقع شده است. سپس در سال ۸۱۲ ق. برای تحصیل به هرات می‌رود. این امر مربوط به اوایل زمام‌داری شاهرخ تیموری (سل ۸۱۱-۸۵۰ ق.) است که پایتخت خود را در هرات قرار داده است. سالیان اقامت بسطامی در هرات مقارن دوران رونق فرهنگی و هنری این شهر در سایه سلطنت شاهرخ است. مکتب نگارگری و خوشنویسی هرات که ماحصل آن آفرینش آثار نفیس و ماندگاری مانند شاهنامه بایسنقری است، آثار معماری مذهبی از قبیل بنای مسجد هرات (و نیز مسجد گوهرشاد در مشهد رضوی)، تأسیس مدرسه شاهرخیه هرات (و نیز مدرسه شاهرخیه بسطام) و اقدامات دیگری از این دست همه مربوط به این دوره‌اند. زمام‌داری شاهرخ چند ده سال دوام آورد و اقامت بسطامی در هرات در این دوره واقع شده است، یعنی وی دوران اوج تحصیلی خود را در چنین شهری که مرکز علمی بوده سپری کرده است.

بسطامی در هرات نزد استادان بزرگی شاگردی می‌کند که خود به نام آنها تصریح کرده است: در عربی و تفسیر نزد مولانا جلال‌الدین یوسف اوبهی (د. ۸۳۳ ق.) و علامه احمد بن محمد امامی هروی (د. ۸۳۸ ق.)، در فقه شافعی نزد امام عبدالعزیز بن احمد ابهری (د. ۸۴۳ ق.)، و در فقه حنفی نزد امام فصیح‌الدین محمد بن محمد علا (د. ۸۳۸ ق.). شناسایی این استادان و به طور کلی شناسایی حوزه علمی هرات در دوران رونق آن مقارن سلطنت شاهرخ، پژوهش‌های دیگری را می‌طلبد.

مولانا جلال‌الدین اوبهی که از عالمان معروف و متنفذ و از مدرّسان صاحب‌نام شاهرخیه هرات بوده است عنایت ویژه‌ای به شیخ علی بسطامی داشته و برای او اجازه‌نامه علمی نوشته است. از طرفی شاهرخیه دیگری نیز در بسطام بنا شده است. آیا بنای این مدرسه در بسطام، ارتباطی با اوبهی و بسطامی دارد؟ فعلاً نمی‌دانیم، اما این اندازه هست که پس از سالیان بهره‌مندی از حوزه علمی هرات، بسطامی از هرات به بسطام بازمی‌گردد و در مدرسه شاهرخیه بسطام مشغول تدریس و تصنیف می‌شود.

هجرت بعدی بسطامی، نقل مکان او به سرزمین آناتولی در سال ۸۴۸ ق. است و بیان او در این باره چنین است: «بنا بر قضای الهی به ممالک روم انتقال به حصول پیوست» (بسطامی، تحفة الوزراء، ایاصوفیه: گ ۱۲۲). علت این هجرت چیست؟ آیا آشفته‌گی اوضاع اجتماعی او را بدین سمت سوق داده تا در سایه حکومت مقتدری قرار

بگیرد که اسباب بالندگی فکری برای او فراهم باشد؟ ولی در این سال هنوز شاهرخ تیموری بر تخت سلطنت مستقر است و حکومت طولانی‌مدت او پایان نیافته که متعاقبش آشوب‌ها و درگیری‌های جانشینان آغاز شده باشد. از طرفی در این دوران، سلاطین عثمانی علم‌دوست و عالم‌پرورند، و زبان فارسی و عالمان فارسی‌زبان را محترم می‌دارند. سال ۸۴۸ ق. دقیقاً مقارن جلوس اول سلطان محمد فاتح بر تخت حکومت است، و نمی‌دانیم که آیا میان تقارن آن جلوس و این هجرت رابطه‌ای هست یا نه. به هر حال علت اصلی مهاجرت بسطامی به سرزمین آناطولی معلوم نیست. البته می‌توان حدس زد که نگاه کلی او به مهاجرت به عنوان امری مثبت و زمینه‌ای برای تعالی نباید بی‌تأثیر بوده باشد، چه بسطامی در ضمن شرح حال خود، در آنجا که اجداد خویش را یاد کرده برخی را به فضیلت علمی می‌ستاید، بعضی را در مرتبه پایین‌تری قرار می‌دهد و چنین توضیح می‌دهد:

... او نیز در علوم سعی نموده و عالم شده، اما نه چنان، زیرا که مهاجرت

نموده و سفر نکرده همان به مرتبه و عظمت قانع گشته (همان، گ ۱۱۹ر).

برخی از آثار مهم بسطامی در همین دوران تألیف شده‌اند، که از آن جمله این موارد را در *تحفة الوزراء* یاد می‌کند: شرح مصابیح، شرح بر شرح مفتاح سید شریف، شرح بزدوی، و شرح بر شرح مطالع. به این مجموعه باید *تحفة الوزراء* و همچنین شرح شمسیه را نیز افزود. در نهایت بسطامی در سال ۸۷۵ ق. از دنیا می‌رود و پیکر او در بقعه ابویوب انصاری در استانبول به خاک سپرده می‌شود.

یکی از اموری که در اینجا باید بدان پرداخت، نحوه یادکرد از بسطامی است، یعنی لقب و کنیتی که بسطامی به آن شناخته می‌شده یا باید شناخته شود. با تفحص در نسخه‌های خطی کهن، دست‌نویسی از بسطامی دربرگیرنده چند رساله به دست آمد که او به خط خود نگاشته و مهور به مهر وی است. اگر به خاطر بیاوریم که در مورد اغلب بزرگان گذشته، چنین مستنداتی را در اختیار نداریم در این صورت دستیابی به چنین شاهی در مورد بسطامی بخت بزرگی برای پژوهشگران درباره او است. دست‌نویس مورد اشاره، مجموعه‌ای از رسائل عرفانی است که بسطامی در سال‌های ۸۲۷ و ۸۲۸ ق.، یعنی در حدود سن ۲۵ سالگی، در مدرسه غیاثیه هرات و تتمه آن را در شاهرود کتابت کرده، و هم‌اکنون در کتابخانه سلیمانیه استانبول، گنجینه شهید علی پاشا نگهداری می‌شود (بسطامی، مجموعه، شهید علی پاشا: گ ۱ر). این نسخه از جهات

متعدد شکلی و محتوایی دارای اهمیت است که در (احراری، ۱۳۹۸) باز نمایانده شده‌اند. از جمله درباره پرسشی که راجع به لقب بسطامی مطرح کردیم، آنچه در مهر وی درج شده چنین است: «شیخ علی البسطامی» و او از خود با نام «شیخ علی بن مجدالدین شاهرودی بسطامی» یاد می‌کند؛ تصویر ۱ را ببینید.^۱ معلوم می‌شود که وی به همین نام و عنوان رضایت داشته است، و لذا «بسطامی» یا «شاهرودی بسطامی» لقب مناسبی برای نامیدن وی در دوران ما است. خصوصاً که بسطامی نسبت به ناحیه بسطام ارادت ویژه‌ای داشته و از آنجا چنین یاد می‌کند: «تربت مقدسه بسطام علی ساکنینا التحة والسلام» (بسطامی، تحفة الوزراء، ایاصوفیه: گ ۱۱۳ پ). البته ولادت بسطامی در شاهرود واقع شده است، چه درباره جدّ اعلاّی خود می‌نویسد که او «از هرات بیرون آمد، چون به بسطام رسید در قصبه شاهرود که مولد این فقیر است، نزول نمود.» (همان، گ ۱۱۹ ا ر) ولی چنانکه در همین عبارت بیان شده، در آن دوران شاهرود به عنوان یکی از قصبات بسطام محسوب می‌شده است.

تصویر ۱. خطّ بسطامی: «من کتب الفقیر الکسیر شیخ علی بن مجدالدین الشاهرودی البسطامی». مهر بسطامی: «الفقیر شیخ علی البسطامی» (بسطامی، مجموعه، شهید علی پاشا: گ ۱ ا ر)

مع الوصف برخی از تذکره‌نویسان و فهرست‌نگاران، بسطامی را «مصنّفک» لقب داده و وجه آن را چنین بیان کرده‌اند که بسطامی در صغر سن و از هنگام نوجوانی آغاز به تألیف و تصنیف کرده، و مصنّفی کوچک بوده است. با وجود این، به کاربرد لقب «مصنّفک» برای بسطامی مناسب نیست، چه او خود در هیچ‌یک از آثارش اشاره‌ای بدین لقب نکرده، در عین اینکه اشاره به لقب نزد اهل علم مرسوم بوده است. این هم مطلب مهمی است که اگر چنانکه گفته‌اند لقب «مصنّفک» را در دوره صغر سن بسطامی به او

داده باشند، پس خود در دوران حیات خویش نسبت بدان لقب آگاه بوده و سپس آن را آگاهانه طرد می‌کرده است. استادان او نیز در اجازه‌نامه‌های علمی که برایش نوشته‌اند وی را «شاهرودی بسطامی» خوانده‌اند نه «مصنّفک». مضاف بر اینکه در زمان ما، کاف در واژه «مصنّفک» بیش از آنکه تصغیر را به ذهن متبادر کند تحقیر را متبادر می‌کند. بدین‌ها بیفزایید که بسطامی حتّی اگر در دوره‌ای از آغاز حیات علمی خود مصنّفک (یعنی مصنّف کوچک) بوده باشد، این لقب دیگر با رجل علمی‌ای که هفتاد و اندی سال عمر کرده و بسیاری از آثار خود، از جمله شرح شمسیه، را در دهه‌های پایانی زندگی نوشته تناسبی ندارد. لذا بهتر است که پند «ولا تباذروا بالألقاب» (حجرات، ۴۹: ۱۱) را بشنویم و حکیم شاهرودی بسطامی را که هم‌مذهبان او در جهان عرب «امام» می‌نامند، هم‌وطنان فارسی‌زبان او «مصنّفک» نخوانند.

بسطامی در علوم رایج زمانه از قبیل ادبیات عرب، کلام، اخلاق، فقه و اصول از سرآمدان زمانه بوده است. او برخی کتاب‌های خود را به زبان عربی و برخی را به فارسی نوشته است. مهم‌ترین کتاب‌های فارسی او عبارت‌اند از: *حدائق الإیمان لأهل الیقین والعرفان، أنوار الأحداق، حدائق الإیمان، تحفة السلاطین، تحفة المحمودیه*، و شرح شمسیه. با بررسی آثار بسطامی چنین برمی‌آید که او دانشمندی پرمطالعه و کاملاً مطلع از علوم رایج در جهان اسلام بوده است، و لذا انبوه ارجاعات به کتاب‌های دانشمندان در آثار او دیده می‌شود؛ کتاب‌هایی که برخی از آنها حتّی امروزه هنوز در دسترس ما نیست. همچنین علاوه بر آیات قرآنی و روایات و امثال، تضمین شعر شاعران فارسی‌زبان مانند خاقانی و سعدی نیز در ضمن نوشتار بسطامی دیده می‌شود.

به جز شرح *اوائیل مثنوی* (بسطامی، ۱۳۹۹)، تاکنون هیچ‌یک از آثار یادشده از بسطامی که به زبان فارسی نوشته شده‌اند مورد تصحیح انتقادی قرار نگرفته است؛ آثار او نزد عرب‌زبانان شناخته‌شده‌تر است تا ایرانیان. البتّه برخی از آثار فارسی او شناسایی شده و حتی پژوهش‌هایی نیز دربارهٔ آنها انجام گرفته است؛ برای شناسایی *تحفة الوزراء* رک. (امیرآفتابی و دادبه، ۱۳۹۸). در این میان شرح او بر رسالهٔ شمسیه که به زبان فارسی است نه تنها مورد تصحیح انتقادی قرار نگرفته و منتشر نشده، بلکه از اساس شناسایی نیز نشده است و تنها نامی از آن در برخی فهرست‌ها و تذکره‌ها در میان است. در بخش بعدی به معرفی این اثر می‌پردازیم.

۳. شرح شمسیه بسطامی

پس از ترجمه منطق یونانی به زبان عربی، توجه به این علم در میان اندیشمندان مسلمان رو به فزونی گرفت. کندی و فارابی در این مسیر پیشگام‌اند و ابن سینا آن را مرتبه اعلا رساند. هریک از این منطق‌دانان شرح‌های متعددی را بر اجزای منطق ارسطو نوشتند و گاه ملاحظات انتقادی یا توسعه‌هایی را در منطق ارسطویی پیش نهادند. سپس ابن سینا خود آغازگر نگارش منطق در سیاق جدید شد که بالاترین تمثیل آن در اشارات است. این سنت منطق‌نگاری مستقل در سده‌های بعدی با غزالی و معیار العلم، طوسی و اساس الاقتباس، خونجی و کشف الأسرار، و ارموی و مطالع الأنوار ادامه یافت که هریک نوآوری‌های ساختاری و محتوایی ویژه‌ای دارند و دوران طلایی منطق اسلامی را شکل می‌دهند. در این میان در سده هفتم هجری، رساله شمسیه اثر نجم‌الدین کاتبی قزوینی (۶۷۵-۶۰۰ ق.) شاخص است.

ابوالحسن علی بن عمر قزوینی ملقب به نجم‌الدین و مشهور به دبیران کاتبی و کاتبی قزوینی، در قزوین زاده شد. کاتبی نزد منطق‌دان نامی، اثیرالدین ابهری، تحصیل کرده است، چه او خود در یکی از آثارش می‌نویسد: «قال الأستاذ أثير الحقّ والدين بردّ الله مضجعه» (کاتبی قزوینی، ۱۳۸۴: ۹۰)^۲. کاتبی از نویسندگان پرکار در زمینه علم منطق به حساب می‌آید و چند اثر مهم از او در این علم بر جای مانده است. یکی از آنها شرح بر کشف الأسرار اثر خونجی است که کاتبی آن را تدریس می‌کرده و علامه حلی آن را نزد او خوانده است. کتاب دیگر کاتبی در علم منطق، شرح بر الملخص اثر امام رازی است که در خطبه آن نوشته این کتاب را نیز تدریس می‌کرده است. تدریس چنین کتاب‌های مفصل و تحریر شرح بر آنها نشان از تمحّص کاتبی در علم منطق دارد. لذا دور از انتظار نیست که علامه حلی که نزد او شاگردی کرده، کاتبی را «داناترین دانشمند دوران در علم منطق» می‌داند.^۳

در میان آثار پر برگ و بار کاتبی در علم منطق، هیچ‌یک به اندازه شمسیه محل اعتنا واقع نشد. شمسیه (نام کامل آن: الرسالة الشمسية في القواعد المنطقية) درسنامه مختصر منطقی به زبان عربی است. این کتاب، اثر موجز و مختصری است و حجم آن حدود هشت هزار کلمه است (یعنی به کوتاهی یک مقاله علمی)، ولی عبارات‌های آن بسیار متقن و استوار است. شمسیه در حوزه‌های علمی جهان اسلام رواج تام یافت، به‌گونه‌ای که کمتر کتابی را در تاریخ علم منطق، نه تنها منطق اسلامی، می‌شناسیم که تا بدین

اندازه مورد استنساخ و شرح و حاشیه‌نویسی قرار گرفته باشد. برخی از حواشی شروح شمسیه نیز خود معروف‌اند، مانند حاشیه شریف جرجانی بر شرح قطب‌الدین رازی، و حاشیه دوانی بر حاشیه شریف بر شرح قطب رازی. برنامه منطقی که کاتبی در شمسیه مدون می‌کند ماحصل دو سده تحقیق و تنقیح منطق ابن‌سینا است که در طی آثار و مباحث منطق‌دانان پسا-سینوی شکل گرفته است.

مانند بسیاری دیگر از درسنامه‌های علوم در تاریخ تمدن اسلامی، مقاصد شمسیه در آغاز ناپیدا است و زوایای پنهان آن جز با شرح متخصصان فن آشکار نمی‌شود. تا جایی که می‌دانیم، نخستین شرح را بر این کتاب علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ ق.) نوشته است. او شاگرد بی‌واسطه کاتبی است و این شرح را در پاسخ به درخواست شاگردان خود نوشته است. معلوم می‌شود که شمسیه چقدر زود جای خود را در محافل علمی باز کرده بوده است.

از طرفی مهم‌ترین شرحی که تاکنون بر رساله شمسیه نوشته شده از آن ابوجعفر محمد بن محمد رازی، مشهور به قطب‌الدین رازی (۶۹۴-۷۷۶ ق.)، است. بی‌دغدغه می‌توان قطب‌الدین رازی را یکی از بزرگ‌ترین منطق‌دانان مسلمان به حساب آورد. او صاحب شرح مطالع و محاکمات است که در اوّلی نوشتار ارموی را شرح می‌نویسد و در دومی میان امام رازی و خواجه طوسی به داوری می‌نشیند. همو شرح ممتعی نیز بر شمسیه نوشته با عنوان «تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرسالة الشمسیه» که متداول‌ترین شرح شمسیه بوده و هست، به گونه‌ای که چون «شرح شمسیه» بگویند و قرینه مخالفی در میان نباشد منظور همان شرح شمسیه قطب‌الدین رازی است.

در میان شرح‌هایی که بر رساله شمسیه نوشته شده، یکی هم شرح بسطامی به زبان فارسی است که نگارش آن در ۸۶۳ ق. در شهر ادرنه، دارالسلطنه حکومت عثمانی، پایان یافته است. (بسطامی، شرح شمسیه، ایاصوفیه: گ ۲۶۲ ر) بسطامی در این کتاب ابتدا عبارت‌های شمسیه را مقطع‌بندی می‌کند و با نقل هر مقطع، معمولاً آن را به فارسی ترجمه می‌نماید. در این مرحله او عنایت داشته است که چیزی از عبارت‌های کتاب از قلم نیفتد. لذا حتی خطبه کتاب نیز، بر خلاف مرسوم، شرح شده است. بسطامی سپس توضیحات تفسیری را که برای فهم متن لازم است بیان می‌کند. آنگاه به بیان نکات تکمیلی می‌پردازد که گاه در بردارنده نقدهای بر مصنف است و گاه دیدگاه او را در مصاف با دیدگاه‌های منطق‌دانان دیگر می‌نشانند. البته در این بخش اخیر توجه دارد که از

اختصار خارج نگردد، چنانکه بارها تذکر می‌دهد که بنای این شرح بر اختصار است و بحث بیش از این دربارهٔ مسألهٔ مربوطه مناسب نخواهد بود.

شرح شمسیه بسطامی در مهم‌ترین دست‌نویسی که از آن سراغ داریم، بیش از ۵۰۰ صفحه به زبان فارسی است. ویژگی‌های زبانی متن را و دلالت‌هایی که دربارهٔ فارسی آن عصر دارد باید به دست زبان‌شناسان سپرد تا تصویر کامل‌تری را از نثر تیموری یا نثر دورهٔ ایلخانی یا هر نام دیگری که بر آن نهند به دست دهند. پیش‌تر ویژگی‌های چندی برای نثر این دوره برشمرده‌اند، اکنون می‌توان آن قواعد را به محک آزمون این کتاب آورد و ارزیابی کرد. برخی از آن ویژگی‌های ادعاشده، مانند اینکه «لغات عربی بسیار کمتر از قدیم و اشعار عربی به ندرت در نثر این دوره دیده می‌شود» در آزمون عرضه به این کتاب سربلند نخواهند ماند. لذا شاید لازم باشد که باب جدیدی برای زبان علمی این دوران گشود و آن را از زبان ادبی متمایز کرد.

شرح شمسیه بسطامی به زبان فارسی نوشته شده است، با اینکه زبان مورد علاقهٔ او عربی است و آن را نه زبان قوم عرب بلکه زبان قرآن می‌داند، لذا بدان ایمان دارد:

فی الجملة چون حلیهٔ اختصار مرعی است و غرض از کلام افهام است،
طریقهٔ اختصار و وتیرهٔ ایضاح سلوک کرده آمد آمیخته به زبان عربی لآنه
أخصر وأظهر وأشرف. پس هر زبانی و کلامی که از این زبان خالی باشد
نزد خرد او را وقعی و مکانتی نباشد، إذ هو لسان القرآن ولسان النبی فی
آخر الزمان (بسطامی، تحفه الوزراء، ایاصوفیه: گ ۱۳پ)

حال می‌توان پرسید که چرا بسطامی شرح شمسیه را به فارسی نوشته است؟ خصوصاً که او از اوان دورهٔ تألیفی خود، آثارش را به عربی نوشته است و هرچند نگارش فارسی هم دارد، ولی فارسی‌نویسی برای او عارضی است. در همین شرح شمسیه مکرراً دیده می‌شود که به اندک بهانه‌ای قلم نویسنده به سمت عربی‌نویسی می‌چرخد، حتی در میانهٔ متن فارسی. این گونه عربی‌نویسی به دور از فضل‌فروشی است و شاید ناخواسته و بدون التفات رخ می‌دهد. به نظر می‌رسد که انگیزهٔ فارسی‌نویسی بسطامی در مورد شرح شمسیه ملاحظهٔ علمی نیست، بلکه مربوط است به اتحاف این کتاب به سلطان و فارسی‌پسندی او.

بسطامی خود نوشته است که چون استفاده از زبان فارسی در شهر و دیاری که در آن مقیم شده، یعنی سرزمین‌های عثمانی، عمومیت ندارد و فارسی فهمان در آنجا حضور ندارند عزم داشته است که دیگر کتابی به فارسی ننویسد:

... عزیمت چنان بود که بعد از این به تألیف اشتغال ننماید، خصوصاً به زبان فارسی از چند سبب ... سبب سیم آنکه اهل این دیار و بلاد، یعنی بلاد روم، زبان فارسی را نمی‌دانند و از لطافت سخن و ملاحظت کلام در حجاب‌اند. (همان، گ ۱۲۲ و ۱۲۳ ر)

مفهوم این سخن چنین خواهد بود که اگر فارسی فهمان در نزد بسطامی حاضر باشند او به فارسی خواهد نوشت. از قضا پس از مطلب نقل شده، در توضیح اینکه چرا *تحفه الوزراء* را نوشته و به فارسی هم نوشته است بیان می‌کند که مخاطب صالحی یافته و «از سر اهتزاز و از روی مسرت و ابتهاج به تصنیف این کتاب اشتغال و اکباب نموده شد و عزم سابق را که به ترک اشتغال به تألیف و تصنیف واقع شده بود فسخ کرده آمد.» (همان، گ ۱۲۳ و پ)

مواجه شدن با طالب علم دوست و فارسی فهم در جریان شکل‌گیری شرح شمسیه بسطامی نیز روی داده است و خواهنده این کتاب، سلطان محمد فاتح است. فاتح برای دانشمندان ارج و اعتبار بالایی قائل بوده است، چنانکه در وصیت خود به فرزندش که سلطان بعدی امپراطوری عثمانی شد می‌نویسد:

از آنجا که دانشمندان به منزله نیروی گسترده در جسم دولت هستند، جانب ایشان را بزرگ دار و تشویق‌شان کن، و چون آوازه یکی از ایشان را در شهر دیگری شنیدی او را به سوی خود بطلب و با مال تکریمش کن. (فهمی، ۱۴۱۳: ۱۷۱)

از طرف دیگر سلطان محمد فاتح به زبان فارسی آشنا و فارسی دوست بوده است؛ «در تاریخ‌های عثمانی نوشته‌اند که در همان روز فتح که سلطان محمد قدم بر کاخ امپراطوران بیزانس نهاد، این بیت فارسی را می‌خواند:

بوم نوبت می‌زند بر طارم افراسیاب پرده‌داری می‌کند در قصر قیصر عنکبوت»

(ریاحی، ۱۳۶۹: ۱۴۴-۱۴۵)

سلطان محمد فاتح کسی بود که برای او می‌شد کتاب نوشت و به فارسی هم نوشت؛ این شرح فارسی بر شمسیه همین کار را انجام می‌دهد.

مطلب بعدی درباره‌ی چرایی شکل‌گیری کتاب مورد بحث است. شرح شمسیه بسطامی از جمله آثار منطقی است که در قالب گونه‌ی (/ ژانر^۱) نگارشی «شرح» نوشته شده است. بسطامی در خطبه‌ی کتاب می‌نویسد:

... این فقیر رساله‌ی شمسیه را که شمس فلک دوآر، استظهار به مطالع انوار او دارد شرحی به زبان پارسی که بعد از زبان قرآن ملیح‌ترین زبان‌ها است بنویسد و آنچه در وقت گنجد و لایق این مختصر باشد در این شرح بیاورد. (بسطامی، شرح شمسیه، ایاصوفیه: گ ۵)

بدین ترتیب بسطامی معرفی شمسیه و توضیح اهمیت آن را بی‌نیاز از بیان می‌بیند؛ و به واقع همین‌گونه هم بوده، چون در دوره‌ی او شمسیه متنی کاملاً شناخته‌شده و رایج بوده است. اکنون این پرسش قابل طرح است که از اساس چرا بسطامی کتاب منطقی خود را در شرح بر رساله‌ی شمسیه نوشته و کتاب دیگری را برای شرح‌نگاری انتخاب نکرده است؟ پاسخ به این پرسش، تبیین تاریخی می‌طلبد.

چنانکه در معرفی بسطامی در بخش قبلی بیان شد، او در شرح حال خود که دو سه سال پیش از تصنیف شرح شمسیه نگاشته چهار تن را به عنوان استادان دوران تحصیل خویش نام می‌برد: جلال‌الدین اوبهی و امامی هروی در عربی و تفسیر، عبدالعزیز ابهری در فقه شافعی، و فصیح‌الدین محمد در فقه حنفی. ملاحظه می‌شود که هیچ‌یک از این چهار استاد ممخّص در علوم عقلی نیستند، و اصولاً بسطامی باب ویژه‌ای را برای بیان تحصیل خود در علوم عقلی باز نمی‌کند. لذا این پرسش جدی‌تر می‌شود که چرا او پیرانه‌سر، در سودای شرح شمسیه که کتابی در علم منطق است می‌افتد.

دو استاد اصلی بسطامی در علوم غیر فقهی، اوبهی و هروی بوده‌اند که هروی خود شاگرد اوبهی است؛ یعنی بسطامی در مکتب اوبهی رشد کرده است. از طرفی اوبهی شاگرد ممتاز سعدالدین تفتازانی است و ارتباط این دو ویژه بوده است. به بیان بسطامی:

او شاگرد مولانا سعدالدین تفتازانی رحمه الله بود که او ختم مجتهدین است و مصنّفات او عالم را گرفته و او را اجازت داده و در اجازت او رخصت فرموده که در مصنّفات او هر جا که داند که محتاج تغییر است تغییر نماید، با وجود چندین کاملان که در ماوراء [النهر] و خراسان

¹ genre

شاگردان او بوده‌اند و دیگری را رخصت تغییر نداده است ... (بسطامی، تحفة‌الوزراء، ایاصوفیه: گ ۱۱۹پ)

این مطلب بدین معنا است که تفتازانی به جایگاه علمی اوبهی باور داشته و او را جانشین خود تلقی می‌کرده است. متقابلاً اوبهی نیز چنین حمیتی نسبت به تفتازانی داشته است و حکایت آتی که در تاریخ حبیب‌السیر نقل شده، به خوبی این مطلب را نشان می‌دهد. در همین برهه زمانی مورد بحث، قرائت‌شناس نامی و محدث برجسته، شمس‌الدین محمد جزری مشهور به ابن جزری (۷۵۱-۸۳۳ ق.) در هرات اقامت گزیده بود. در مجلسی با حضور ابن جزری، مولانا اوبهی و امیر فیروزشاه، ابن جزری آیه‌ای از قرآن کریم را بر اساس تفسیر کشاف توضیح داد و سپس با اشاره به حاشیه سعدالدین تفتازانی بر کشاف، ده اشکال بر آن حاشیه وارد کرد. اوبهی اشکالات بیان‌شده را استماع کرد و بلکه خواست تا یک بار دیگر نیز تقریر شوند، چونکه ابن جزری در مرتبه اول به عربی سخن گفته بود و اوبهی خواست مطالب او را به زبان فارسی نیز ترجمه کنند تا همه حاضران به درستی از آنها مطلع شوند. آنگاه نوبت به اوبهی رسید تا پاسخ دهد: او شش اشکال از آن ده مورد را دفع کرد، به گونه‌ای که حاضران حق را به او دادند. پس روی به امرا آورده گفت: چهار سخن دیگر بر این قیاس نمائید، و بدانید که اگر مولانا سعدالدین همچنان کسی بودی که بر یک حاشیه او ده اعتراض وارد شدی تصنیفاتش شرق و غرب عالم را فرو نمی‌گرفت. و امیر فیروز شاه زبان به تحسین مولانا یوسف [اوبهی] گشاده گفت: امروز کاری کردی که هر حقی که مولانا سعدالدین [تفتازانی] در ذمه تو داشت ادا یافت. آن جناب جواب داد که حقوق تربیت آن حضرت درباره من به مرتبه‌ای است که اگر صد سال آستانه او را به مژگان بروم اندکی از بسیار آن ادا نمی‌شود.

با روشن شدن قرابت فکری و عمق ارادتی که اوبهی به تفتازانی داشته است، اکنون دلالت‌آمیز خواهد بود که به خاطر بیاوریم تفتازانی از شارحان شمسیه است. او افزون بر اینکه نگارنده تهذیب المنطق است که خود متن مهمی در علم منطق است، شرح مستوفایی نیز بر شمسیه نوشته است. در واقع در شرح‌نگاری بر شمسیه، تفتازانی مانند استاد خود، قطب‌الدین رازی، عمل کرده و این استاد و شاگرد هر دو از شارحان شمسیه‌اند. لاجرم شمسیه نزد نسل بعدی در این سلسله تعلیمی، یعنی نزد اوبهی و در

محفل درسی او نیز که امتداد مدرسه تفتازانی است مطرح بوده است. بدین ترتیب دور نیست که اوبهی منتقل‌کننده اهمیت این کتاب از جانب تفتازانی به بسطامی بوده باشد، و این امر در شرح‌نویسی بسطامی بر شمسیه خود را نشان داده است. تبیین یادشده، چگونگی انتقال اهمیت رساله شمسیه به بسطامی را توضیح می‌دهد. اما درباره اینکه آیا بسطامی در نگارش شرح شمسیه خود نیز از شرح شمسیه تفتازانی استفاده کرده است یا خیر، متوقف بر تصحیح انتقادی این آثار خواهد ماند.

اکنون به بررسی محتوایی کتاب مورد بحث پردازیم. از ویژگی‌های شرح بسطامی آن است که خطبه آغازین شمسیه را نیز شرح کرده است، حال آنکه معمولاً شارحان (مانند علامه حلّی و قطب رازی) این بخش را رها کرده‌اند. آنگاه به اقتضای متن، عبارت به عبارت کتاب را در هریک از بخش‌های یادشده نقل کرده به شرح آن می‌پردازد. تا مرحله‌ای از تاریخ منطق اسلامی که شرح بسطامی نوشته می‌شود، آنچه از سوی معاصران با عنوان منطق‌نگاری دوبخشی خوانده شده مورد پذیرش قرار گرفته است و شکل‌دهنده ساختار کتاب‌های درسی منطق است. شرح شمسیه بسطامی نیز در همین سنت نوشته شده است، لذا نوآوری در ساختار منطق‌نویسی در این کتاب دیده نمی‌شود؛ چنین انتظاری هم نباید داشت، چه این اثر شرح یک متن است و به تبع آن متن توسعه داده شده است.

شرح شمسیه بسطامی تنها دربردارنده مباحث منطقی نیست، افزون بر آن نویسنده گاه به ایباتی استشهاد می‌کند، مباحث کلامی را به میان می‌کشد، مکاشفات خود را گزارش می‌کند، و هکذا. اما از میان آنچه به صورت سنتی «منطق» قلمداد می‌شود و بن‌مایه کتاب نیز همین مباحث است چند مورد برجسته است. نویسنده در برخی از این موارد تطویل بسیار داده و نقل اقوال گوناگون کرده و حتی ادعای نوآوری دارد. یکی از این موارد، بحث کلاسیک تعریف تصدیق است که آن را به عنوان نمونه‌ای از مباحث کتاب دنبال می‌کنیم.

تعریف تصدیق در اوایل شرح شمسیه بسطامی مطرح شده است. چنانکه می‌دانیم، منطق‌دانان مسلمان علم را بر دو قسم می‌دانند: تصور و تصدیق، و اساساً از همینجا است که بحث پردامنه نحوه منطق‌نگاری و منطق دوبخشی مطرح می‌شود؛ لذا این نحوه تقسیم علم و تعریف هریک از اقسام بحث کلیدی‌ای در علم منطق است. کاتبی در

سرآغاز شمسیه و در قالب نخستین جملات محتوایی کتاب، این مطلب را با عبارت زیر بیان می‌کند:

العلم إِمَّا تَصَوَّرَ فَقَطَّ وَهُوَ حَصُولُ صُورَةِ الشَّيْءِ فِي الْعَقْلِ، وَإِمَّا تَصَوَّرَ مَعَهُ
حُكْمٌ وَهُوَ إِسْنَادُ أَمْرٍ إِلَى آخِرٍ إِيجَاباً أَوْ سَلْباً وَيُقَالُ لِلْمَجْمُوعِ تَصَدِيقٌ.
(کاتبی در رازی، ۱۳۸۴: ۳۰)

در ضمن این عبارت تعریفی از تصدیق مطرح شده است که شارحان شمسیه آن را در پرتو مباحث پیشین میان منطق‌دانان فهم کرده‌اند.

قول مشهور در میان منطق‌دانان اسلامی آن است که تصدیق امر بسیطی است و همان اذعان به حکم در قضیه است. در این میان قول منسوب به امام رازی چنین است که تصدیق امری مرکب بوده دارای چند جزء است: تصوّر موضوع، تصوّر محمول، و سپس حکم ایجاب یا سلب. (گاه به این امور سه‌گانه، تصوّر رابطه و نسبت حکمیه میان موضوع و محمول را هم می‌افزایند و در این صورت تصدیق مرکب از چهار جزء خواهد بود.) اکنون بیان صاحب شمسیه در اینجا بر کدام قول دلالت می‌کند؟ واقعیت این است که عبارت یادشده بیان ویژه و بی‌سابقه‌ای در آثار منطق‌دانان پیشین است، تفسیر همین عبارت در میان شارحان شمسیه به طرق گوناگونی انجام گرفته است. ممکن است در نگاه اول به نظر برسد که عبارت کاتبی در اینجا، دلالت بر ترکیب تصدیق دارد. ولی اینجا محلّ مناسبی برای ورود بسطامی است که تسلط خود را بر علوم ادبی و عقلی به نمایش بگذارد. معیت و مصاحبت حکم با تصوّر در این تعریف چه دلالتی دارد؟ بسطامی در تفسیر این عبارت چهار احتمال را پیش می‌نهد:

معیت حکم با تصوّر محتمل است مر طرق شتی را:

اول آنکه معیت عبارت باشد از اشتراک هر دو در این که هر دو جزء یک کل‌اند،

دوم آنکه ثانی قید باشد مر اول را همچون مرکبات تقیدیه،

سیم آنکه ثانی عارض باشد مر اول را،

چهارم آنکه بینهما تعلق مخصوصی باشد. (بسطامی، شرح شمسیه،

ایاصوفیه: گ ۳۰)

این تشقیق شقوق در تفسیر عبارت شمسیه لازم است، چونکه برخی از شارحان آن عبارت را دارای اشکال دانسته‌اند؛ شریف جرجانی معتقد است که تقسیم کاتبی نه با

مذهب مشهور سازگار است و نه با مذهب امام رازی (رازی، ۱۳۸۴: ۳۶). شارحان دیگر نیز هریک در این موضع تأمل کرده و دربارهٔ مسأله یا دربارهٔ تطبیق عبارت بر آرا یا دربارهٔ هر دو اظهار نظر کرده‌اند. بسطامی در مقام دفع چنین اشکالاتی است که حالات مختلف را در تفسیر متن لحاظ می‌کند.

حالت اول از حالت‌هایی که شارح بسطامی ذکر می‌کند آن است که تصدیق به عنوان یک کلّ که دارای اجزا است در نظر گرفته شود و تصوّر و حکم، هریک جزئی از آن کل باشند. این تفسیر با رأی امام رازی سازگار خواهد بود، و عبارت متن نیز تاب آن را دارد، خصوصاً که در ذیل آن آمده است: «ویقال للمجموع تصدیق»، یعنی به مجموعه حاصل از تصوّر و حکم، تصدیق گفته می‌شود. تنها مسأله‌ای که باقی می‌ماند این است که مطابق این رأی در میان اجزای تصدیق، دو تصوّر (یا حتی سه تصوّر) وجود دارد: تصوّر موضوع و تصوّر محمول، حال آنکه در تعریف تصدیق، لفظ «تصوّر» به صورت جمع به کار نرفته و تنها گفته شده: «تصوّر مع حکم». بسطامی در پاسخ به این اشکال چند وجه ذکر می‌کند، از جمله اینکه

مراد از «تصوّر» تصوّرات ثلاثه یا اربعه است و ذکر او به لفظ واحد تنبیه است بر وحدت اعتباری، یعنی همه در این معنا به منزلهٔ تصوّر واحد است. (بسطامی، شرح شمسیه، ایاصوفیه: گ ۳۰ و ۳۰پ)

حالت چهارم آن است که رابطهٔ دیگری به جز تقیید و عروض (که به ترتیب در حالت دوم و سوم طرح شده‌اند) میان حکم و تصوّر برقرار باشد. اگر این رابطه مفعول‌بودن باشد، در این صورت معنای عبارت چنین خواهد بود که «تصوّر مع حکم» یعنی تصوّری که عبارت است از ادراک حکم قضیه. در این حالت تصوّر به حکم تعلق گرفته و حکم متعلق و مفعول تصوّر است، یعنی حکم متصوّر است. به بیان دیگر تصوّر با حکم جمع شده است. در این میان «تصدیق» کدام است؟ مصنّف بیان می‌دارد: «ویقال للمجموع تصدیق»، تصدیق همین تصوّر جمع شده و فراهم آمده^۴ با حکم خواهد بود، یعنی همین ادراک حکم و اذعان بدان و قبول آن. اگر معنای «حکم» را در این عبارت به درستی دریابیم آنگاه در خواهیم یافت که این تفسیر مطابق رأی مشهور است. بسطامی می‌نویسد:

و لفظ «حکم» را بر دو معنا اطلاق می‌کنند: بر ادراک وقوع نسبت و لاوقوع، و بر هدرک، یعنی نفس وقوع و لاوقوع. اما مراد اینجا معنی ثانی است، کما صرّح به المصنّف (همان، گ ۳۱)

اشاره بسطامی به این عبارت کاتبی است: «وهو إسناد أمر إلى آخر إيجاباً أو سلباً»، یعنی حکم عبارت است از نسبت دادن چیزی به چیز دیگر به ایجاب یا سلب، که معنای دوم حکم است. از طرفی اندیشمندانی که تصدیق را امر بسیط و معادل حکم می‌دانند، منظورشان این معنا از حکم نیست، بلکه مقصود ایشان معنای اول حکم است که همانا ادراک حکم به معنای دوم است. بدین ترتیب تعریف تصدیق در عبارت کاتبی منطبق بر رأی مشهور در این باره خواهد بود.

بسطامی دربارهٔ حالت دوم و سوم از احتمال‌های چهارگانه بحثی مطرح نکرده است، شاید از این جهت که در میان منطقدانان کسی به آنها قائل نیست و در نتیجه منظور از عبارت نمی‌تواند یکی از آنها باشد. خلاصه اینکه با طرح احتمال‌های چهارگانه و تطبیق دو مورد از آنها بر بیان مصنّف، تفسیر بسطامی از این عبارت اولاً در میان شروح مشهور کتاب ممتاز است، ثانیاً اشکالات واردشده بر عبارت را دفع می‌کند، ثالثاً آراء موجود در مسأله را نیز ضمن تفسیر عبارت بیان کرده توضیح می‌دهد. بدین ترتیب هم خواننده متوسّط و هم خواننده محقّق از مطالعه این شرح طرفی برخوردارست و بی‌بهره علمی نخواهد ماند. عبارت متن شمسیه در اینجا نیز حقاً که ذو وجوه است، و با تفسیرهایی که شارح بسطامی ارائه کرد نابجا نیست که در پایان از کار خود خرسند باشد و بگوید:

پس از این تحقیقات ظاهر و مبین گشت که تطبیق عبارت مصنّف بر هر دو مذهب صحیح است، فعبارته إذن بمكان من القبول واندفع منها حيرة العلماء والفحول، فـ «الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله» (همان)

۴. نسخه‌های شرح شمسیه بسطامی

چنانکه پیش از این بیان شد، شرح شمسیه بسطامی تاکنون منتشر نشده و حتی در برخی از فهرست آثار بسطامی (مانند آنچه در احراری، ۱۳۹۸ آمده است) یادکرد از چنین کتابی از اساس مغفول واقع شده است، چراکه نسخه‌های آن به صورت دست‌نویس باقی مانده‌اند. از شرح شمسیه بسطامی، چهار نسخه دست‌نویس که همگی در

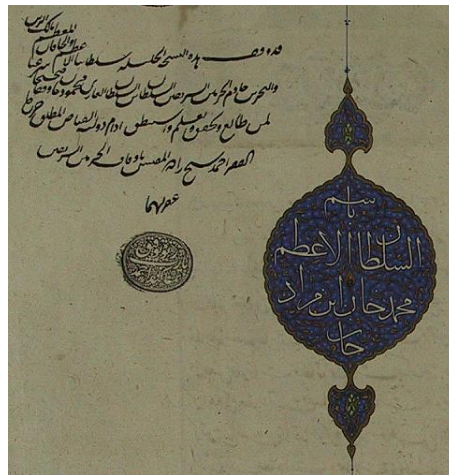
کتابخانه‌های ترکیه نگهداری می‌شوند شناسایی کرده‌ایم و در ادامه به معرفی آنها می‌پردازیم.

اولین و شاید مهم‌ترین دست‌نویس کتاب همان است که هم‌اکنون در کتابخانه سلیمانیه استانبول، گنجینه ایاصوفیه، شماره ۲۵۵۷ نگهداری می‌شود (و از آن با کوتاه‌نوشت صوتی یاد می‌کنیم). این نسخه در دوران شکوه حکومت اسلامی در سرزمین آناتولی کتابت شده و تاکنون شناخته نشده است؛ نسخه خطی نفیسی است که علی‌رغم گذشت بیش از پانصد سال از گزند حوادث در امان مانده و جنبه‌های مهمی از امور آن روزگار، از افکار و اندیشه‌ها گرفته تا روابط اصحاب علم و قدرت تا هنر خطاطی و صحافی و ... را پیش روی ما می‌گذارد. متن این نسخه در ۲۶۲ برگ و ۵۲۲ صفحه کتابت شده است.

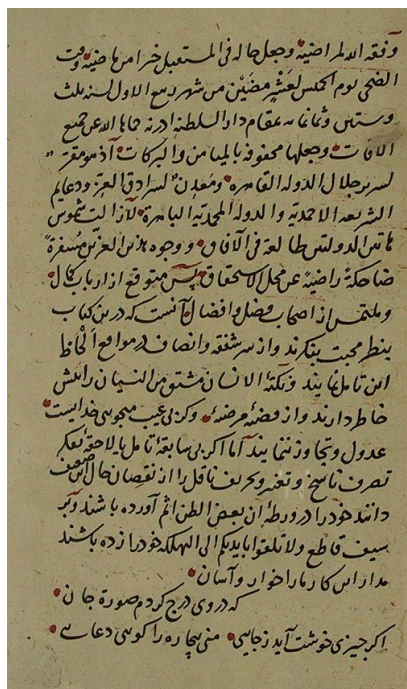
تذهیب صفحه اول نسخه صوتی و یادداشت وقف آن در تصویر ۱ آمده است. در این صفحه نقشی دیده می‌شود که در آن نوشته شده است: «باسم السلطان الأعظم محمد خان ابن مراد خان»، و سلطان محمد پسر مراد همان سلطان محمد فاتح است. یادداشت و قفنامه نسخه از این قرار است:

قد وقف هذه النسخة الجليلة سلطاننا الأعظم والحقان المعظم مالك البرين
والبحرين خادم الحرمين الشريفين السلطان بن السلطان الغازي محمود خان
وفقاً صحيحاً شرعياً لمن طالع وتحقق وتعلم واستنطق أدام دولته الفياض
المطلق حرره الفقير احمد شيخ زاده المفتش بأوقاف الحرمين الشريفين غفر لهما

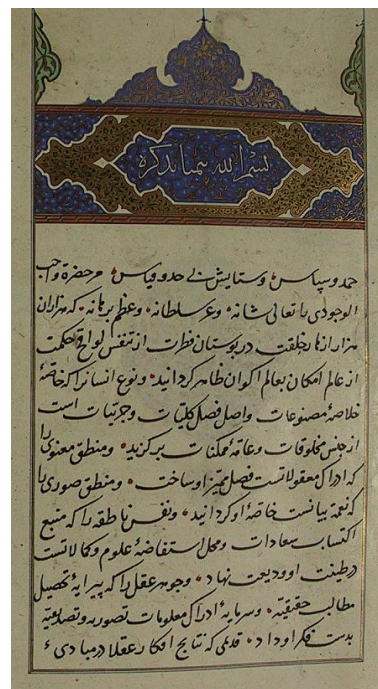
معلوم می‌شود که این نسخه در کتابخانه‌های سلطنتی عثمانیان نگهداری می‌شده تا اینکه سلطان محمود عثمانی آن را وقف کرده است. مهر بیضوی که ذیل قفنامه آمده، مهر احمد شیخ زاده است که متن آن به زبان فارسی است و ظاهراً چنین است: «یا رب زتو توفیق تمنأ کند احمد». صفحه اول و صفحه آخر متن نسخه صوتی نیز به ترتیب در تصویر ۳ و ۴ آمده است.

تصویر ۲. صفحه نخست دستنویس شرح شمسیه بسطامی در نسخه کتابخانه سلیمانیه استانبول، گنجینه ایاصوفیه، شماره ۲۵۵۷.

تصویر ۴. صفحه آخر متن نسخه صو

تصویر ۳. صفحه اول متن نسخه صو

در پایان نسخهٔ صو، روز و سال اتمام کتاب قید شده، اما هنگام اتمام کتابت نسخه خیر. دربارهٔ سال کتابت نسخه چه حدسی می‌توانیم داشته باشیم؟ آشکار است که این نسخه برای سلطان محمد فاتح کتابت شده است، چه تذهیب آغاز نسخه به نام او است و همچنین نام سلطان در خطبهٔ متن کتاب نیز زرانود شده است. با توجه به درگذشت سلطان محمد فاتح در ۴ ربیع الاول ۸۸۶ ق.، کتابت نسخه قطعاً پیش از این تاریخ انجام شده است، ولی با توجه به درگذشت بسطامی در ۸۷۵ ق. نمی‌توانیم با مقایسهٔ این تاریخ‌ها یقین کنیم که نسخهٔ صو در زمان حیات مصنف نوشته شده باشد. البته ظناً غالب همین است، و به هر حال نسخهٔ صو در زمان حیات مصنف یا به فاصلهٔ کوتاهی (یعنی حداکثر در دههٔ اول) پس از درگذشت مصنف کتابت شده است.

کاتب نسخهٔ صو نام خود را ذکر نکرده است. دقت‌ها و ظرافت‌هایی که در کتابت متن این نسخه به کار رفته (مانند استفادهٔ متناوب از جوهر قرمز و مشکی) بیش از آن است که کار دانشمندی مانند بسطامی باشد، بلکه کار یک کاتب حرفه‌ای است. همچنین از اصلاحاتی که در حاشیه نسخه نوشته شده (و به خط کاتب نسخه است) معلوم می‌شود که کتاب را از روی اصلی رونویسی کرده و سپس با آن اصل تطبیق داده است. به همهٔ اینها بیفزایید که دست‌نویسی به خط مصنف (هرچند از متنی دیگر) را در اختیار داریم (بسطامی، مجموعه، شهید علی پاشا)، و مقایسهٔ آنها با یکدیگر، احتمال یکی بودن کاتب دو نسخه را یاری نمی‌کند. با این همه هرچند که این نسخه به خط مصنف کتابت نیست، اما دور نیست که نسخهٔ اصل کتاب همین بوده باشد، یعنی نسخه‌ای که به سلطان محمد فاتح تقدیم شده و برای او کتابت شده است. احتمالاً از همین جهت است که کاتب لازم نمی‌دیده تاریخ جداگانه‌ای را به عنوان تاریخ کتابت نسخه در پایان آن ذکر کند (با وجود اینکه در دیگر نسخه‌های سلطانی برای محمد فاتح می‌بینیم که کاتبان نسخ، تاریخ پایان کتابت را ذکر می‌کرده‌اند)، چون در همان صفحه تاریخ نگارش کتاب آمده است.

اکنون که کاتب نسخهٔ صو نام خود را ذکر نکرده، از محصول کار او درباره‌اش چه می‌توانیم بدانیم؟ نسخهٔ صو آشکارا به همان خطی است که نسخهٔ *تحفه الوزراء* اثر بسطامی (بسطامی، *تحفه الوزراء*، ایاصوفیه) را نیز کتابت کرده است. هر دو نسخه وقف سلطان محمود عثمانی هستند. همچنین شیوهٔ کتاب‌پردازی هر دو نسخه یکسان است. مثلاً در نسخهٔ صو از شرح شمسیه، ده صفحهٔ اول دارای کادر است و بقیهٔ صفحه‌ها

فاقد آن است. به نظر می‌آید که کادر برای بخش خطبه کتاب قرار داده شده و از آنجا که متن اصلی آغاز شده دیگر از کادر استفاده نشده است. در نسخه یادشده از *تحفه الوزراء* نیز پانزده صفحه آغازین دارای کادر و صفحه‌های بعدی فاقد کادر است. شاید با جستجو در کتاب‌های فارسی آن عهد و دیار بتوان نمونه‌های دیگری از کار این کاتب را نیز یافت و احتمالاً او را شناسایی کرد. اما تا همین جا می‌توان حدس زد که وی کاتبی درباری است، چونکه آثار هنرمندانه‌ای را به ثمر رسانده که در آنها نام سلطان و وزیر برجسته است. او زبان فارسی را هم می‌دانسته است، چون دست کم دو کتاب فارسی را به کتابت او در دست داریم.

هر دو کتاب فارسی که به خط کاتب یادشده است از بسطامی‌اند. یک احتمال چنین است که شاید بسطامی دستنویس خود را پیش از تقدیم به سلطان و وزیر، به دست آن کاتب می‌سپرده و او آن را رونویسی و پاک‌نویسی می‌کرده است. احتمال دیگر این است که شاید خود بسطامی یا دیگرانی در دربار عثمانی می‌خواسته‌اند از آثار او چیزی شبیه آنچه امروزه «مجموعه آثار» می‌نامیم تهیه کنند و از این جهت است که این کتاب‌ها را به این شکل زیبا و هنرمندانه آماده کرده‌اند. هر گونه بوده باشد، فعلاً این دو نسخه بهترین دستنویس‌هایی است که از این دو کتاب بسطامی به زبان فارسی شناسایی شده‌اند.

نسخه دیگر شرح شمسیه بسطامی در گنجینه شهید علی پاشا از کتابخانه سلیمانیه در استانبول، به شماره ۱۷۹۲ نگهداری می‌شود که از آن با کویته‌نوشت شه یاد می‌کنیم. این دستنویس در ۱۸۶ برگ و ۳۷۱ صفحه کتابت شده و فهرستی از مطالب کتاب نیز در آغاز نسخه نوشته شده است. نسخه‌های شه و صو مستقل از یکدیگرند، بدین معنا که هیچ‌کدام از روی دیگری کتابت نشده است. در حاشیه شه گاه تصحیح‌هایی دیده می‌شود که در صو نیست. کاتب شه و تاریخ کتابت آن قید نشده و عجالتاً شواهدی در نسخه دیده نمی‌شود که بتوان در این باره حدسی داشت. نکته مهمی در صفحه عنوان این نسخه آمده است، از این قرار:

کتاب شرح الشمسیه باللغة الفارسیه تألیف الشیخ علی بن مجد الدین

الشاهرودی البسطامی نور الله مرقدہ السامی. ترجمه فیہ القطب و زاد علیہ

منظور از عبارت اخیر بیان این مدعا است که بسطامی در این کتاب، شرح قطب‌الدین رازی را ترجمه کرده و زیاداتی را نیز بر آن افزوده است. چنانکه پیش‌تر یاد

کردیم مهم‌ترین شرحی که بر رساله شمسیه نوشته شده از آن قطب‌الدین رازی و به زبان عربی است. این کتاب در ۷۲۹ ق. پایان یافته و سپس مشهور و متداول شده است. آشکار است که شرح متأخر بسطامی (پایان یافته در ۸۶۳ ق.) نمی‌توانسته بی‌عنایت به شرح قطب‌الدین رازی باشد، چنانکه بسطامی خود در برخی مواضع کتاب بدان تصریح می‌کند. اما اینکه شرح بسطامی به عنوان ترجمه شرح قطب‌الدین رازی قلمداد شود ارزیابی نادرستی است. هرچند سیر مطالب شرح شمسیه رازی و بسطامی یکسان است، اما این امر به تبع متن شمسیه است نه اینکه شرح بسطامی در پی شرح رازی بوده باشد. شاهد مهم بر این مطلب، نوآوری‌های منطقی بسطامی در شرح خود بر شمسیه است که در کتاب‌های دیگر، از جمله شرح قطب‌الدین رازی بر شمسیه، یافت نمی‌شود. خلاصه ادعایی که در آغاز این نسخه آمده با هر معنایی که از «ترجمه» در نظر بگیریم نادرست است.

نسخه سوم شرح شمسیه بسطامی مربوط به کتابخانه راغب پاشا در استانبول به شماره ۹۰۰ است که از آن با کتبه‌نوشت غب یاد می‌کنیم.^۵ این نسخه در ۲۰۰ برگ و ۳۹۹ صفحه کتابت شده است. آنچه در حاشیه نسخه‌های صو و شه به عنوان تصحیح وارد شده بود، در این نسخه ضمن متن کتاب آمده است. نام کاتب و تاریخ کتابت قید نشده، اما یادداشت و مهر مالکیت آن دارای تاریخ است. یادداشت مالکیت نسخه چنین است:

هو. استصحابه الحقیق عفت کان الله له. سنة ۱۶۰؟

نوشته مهر مالکیت نسخه نیز چنین است:

بشری لک إن ساعفت الأقدار ۱۱۷۰

بالآخره نسخه چهارم شرح شمسیه بسطامی مربوط به کتابخانه أسعد افندی در استانبول، به شماره ۱۹۵۶ است که از آن با کتبه‌نوشت سع یاد می‌کنیم. این نسخه در ۸۷ برگ و ۱۷۳ صفحه کتابت شده و ناقص است، چه تنها تا میانه مباحث کلی و جزئی که فصل سوم از مقاله اول کتاب است را در بر می‌گیرد. چنانکه در صفحه پایانی این دستنویس دیده می‌شود کتابت آن ناقص رها شده است، نه اینکه بعداً برخی برگه‌های آن از دست رفته و نسخه دچار افتادگی شده باشد. همچنین به نظر می‌رسد که سع از روی صو کتابت شده است (یا اینکه سع و صو دارای اصل مشترکی هستند). درباره شواهد مالکیت نسخه، تنها یک مهر بر صفحه اول آن دیده می‌شود که تاخوانا

است، اما با مقایسه با سایر نسخه‌ها می‌توان صورت بهتری از آن مهر را یافت و تشخیص داد که متن آن چنین است:

من الكتب التي وقفها العبد الفقير إلى كرم ربّه الصمد شيخزاده محمد أسعد حين
كونه نقيباً علي الأشراف أنجاهما الله سبحانه ممّا يخاف ۱۲۶۲

ملاحظه می‌شود که این مهر مربوط به وقف نسخه است و بنابراین اطلاعات چندانی را درباره تاریخ کتابت و کاتب نسخه به دست نمی‌دهد.

در مقایسه چهار نسخه یادشده از شرح شمسیه بسطامی می‌توان گفت که صو مهم‌ترین نسخه کتاب به نظر می‌رسد، هرچند که دچار خطاهایی در ضبط برخی کلمات و افتادگی‌هایی در متن است. لذا صو به تنهایی برای تصحیح کتاب کافی نخواهد بود و در غیاب نسخه اصل کتاب به خط مصنف، نسخه‌های شه و غب در کنار صو متن را به اندازه قابل قبولی بازنمایی خواهند کرد.

۵. نتیجه

در این مقاله به عالمی از تمدن اسلامی پرداختیم که کمتر شناخته شده است، یعنی شیخ علی بسطامی، و کتابی را از او معرفی کردیم که کاملاً ناشناخته است، یعنی شرح شمسیه. شرح بسطامی بر شمسیه متن مفصلی در علم منطق است که به زبان فارسی نوشته شده، و از آغاز تا پایان رساله شمسیه، حتی بخش‌هایی که شارحان دیگر معمولاً به آن نپرداخته‌اند، را ترجمه و تحلیل کرده است و در ضمن آن دیدگاه‌های خود را در علم منطق که همراه با نوآوری‌هایی است بیان نموده است. با وجود شناختگی شمسیه و اهتمام به شروح و حواشی آن، تاکنون این شرح مهجور مانده و جز نامی از آن در برخی فهرست‌ها در میان نبود. مقاله حاضر این کتاب را شناساند و می‌تواند فتح بابی برای توجه به آن باشد. بدین ترتیب تاریخ منطق اسلامی نقطه اوج دیگری را در سده نهم هجری پیدا می‌کند.

شرح شمسیه بسطامی نیازمند تصحیح انتقادی است، و در این مسیر نسخه‌های دستنویس اثر را که تاکنون شناسایی کرده‌ایم در این مقاله معرفی نمودیم. دشواری عمده در تصحیح انتقادی کتاب این خواهد بود که برخی منابع مورد ارجاع در آن هنوز منتشر نشده‌اند. دشواری عمده‌تر از این قرار است که برخی منابع کتاب تنها به اجمال یاد شده‌اند و شناسایی آنها دشوار خواهد بود. ولی به هر حال تصحیح انتقادی و انتشار

شرح شمسیه بسطامی افزون بر احیای این اثر، راه را برای شناسایی برهه‌ای از تطورات علم منطق اسلامی باز خواهد کرد که تحت حکومت عثمانیان و در دادوستد فکری میان عالمان سرزمین آناتولی در آن دوران رخ داده است. هنوز چیز زیادی درباره این برهه نمی‌دانیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. در همین نسخه، یادداشت‌های تملک و نیز انجامة رساله‌های نسخه نیز که در ادامه آورده شده بر مطلب مورد نظر دلالت دارد:

- «من كتب الفقير إلى الله الحامي شيخ عليّ ابن مجد الدين الشاهروديّ البسطاميّ رزقه الله تعالى علماً نافعاً بحقّ محمّد وآله اجمعين» (بسطامی، مجموعه، شهيد علی پاشا: گ ۲)
- «من كتب الفقير الكسير شيخ عليّ بن مجد الدين الشاهروديّ البسطاميّ وقع الله لمراضيه. حرّر هذه السطور في ذى الحجة أربع وأربعين وثمانمائة» (همان، گ ۲)
- «وأنا الفقير الى الله شيخ عليّ بن مجد الدين الشاهروديّ ثمّ البسطاميّ أحسن الله في سلوك طريق الحقّ منهاجه، وأوضح في العروج إلى مدارج العرفان معراجيه، وقت الضحى يوم السبت الثالث عشر من رمضان الواقع في تاريخ سنة ثمان وعشرين وثمانمائة ببلدة هراة بالمدرسة المشتهرة المعروفة الغياثية صانها الله عن الآفات وحرسها عن البليات، بحقّ محمّد خير الزمان» (همان، گ ۴۳پ)
- «يوم الأربعاء آخر شهر شعبان سنة سبع وعشرين وثمانمائة على يد العبد الفقير شيخ عليّ بن مجد الدين الشاهروديّ ثمّ البسطاميّ أعلى الله درجته وكمل مرتبته بحقّ محمّد وآله بقرية شاهروود عمّرها الله تعالى» (همان، گ ۸۰پ)
- «انتهى كتب؟ وقت التوجّه إلى حرم بيت الله في جمادى الأولى سنة ثمان أربعين وثمانمائة الفقير شيخ عليّ البسطامي» (همان، گ ۶پ)

۲. گویا تاکنون این شاهد مورد توجه قرار نگرفته و پژوهشگران اروپایی برای نشان دادن رابطه استادى و شاگردى میان ابهرى و کاتبى تنها به شواهد موجود در یک نسخه خطی ارجاع می‌داده‌اند؛ رک (Street, 2017: 349).

۳. عبارت علامه حلی درباره کاتبی چنین است: «كان من فضلاء العصر وأعلمهم بالمنطق» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۶).

۴. توجّه کنید که در این تفسیر، «مجموع» به معنای لغوی آن اخذ شده، یعنی در کنار هم قرار گرفته. در تفسیر قبلی، «مجموع» به معنای اصطلاحی اخذ شده بود، یعنی مجموعه اجزا.

۵. وجود این نسخه از شرح شمسیه بسطامی را آقای دکتر مهدی اسدی اطلاع دادند که بدین وسیله از ایشان قدردانی می‌شود.

منابع

- قرآن کریم
- ابن عماد، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، ج ۹، تصحیح و تعلیق: محمود الأرنؤوط، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۳ ق.
- احراری، فرهاد، «مجموعه رسائل عرفانی به خط علاء‌الدین علی بسطامی (مصنفک)، نوشته شده در ۸۲۸ ق. در مدرسه غیاثیه هرات»، *نامه بایسنغر* (سالنامه ویژه مطالعات ادبی، تاریخی و فرهنگی هرات)، شماره ۱، ۱۳۹۸. ص ۲۴۹-۲۶۶.
- امیرآفتابی، میناسادات و دادبه، اصغر، «معرفی، بررسی و تحلیل نسخه خطی «تحفه الوزراء» علی بسطامی شاهرودی «مصنفک»، تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، دوره ۱۱، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۹۸، صص ۱۳-۴۲.
- بسطامی، علی، مجموعه، استانبول: کتابخانه سلیمانیه، گنجینه شهید علی پاشا، نسخه شماره ۱۴۲۰.
- بسطامی، علی، *تحفه الوزراء*، استانبول: کتابخانه سلیمانیه، گنجینه ایاصوفیه، نسخه شماره ۲۸۵۵.
- بسطامی، علی، شرح شمسیه، استانبول: کتابخانه سلیمانیه، گنجینه ایاصوفیه، نسخه شماره ۲۵۵۷.
- بسطامی، علی، شرح *اوائل مثنوی*، تحقیق: زهیر طیب، تهران: تراث اسلامی، ۱۳۹۹.
- رازی، قطب‌الدین، *تحریر القواعد المنطقية فی شرح الرسالة الشمسية* (همراه با حاشیه سید شریف جرجانی)، تصحیح محسن بیدارفر، انتشارات بیدار، چاپ دوم، ۱۳۸۴.
- ریاحی، محمدامین، *زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی*، تهران: پاژنگ، ۱۳۶۹.
- طاشکیری زاده، *الشقائق النعمانية فی علماء للدولة العثمانية*، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۳۹۵ ق.

منطق‌نگاری فارسی در دارالسلطنه عثمانی: شرح شمسیه اثر شیخ علی بسطامی (د. ۸۷۵ ق.) ۲۷۳

- فهمی، عبد السلام عبد العزیز، السلطان محمد الفاتح، دمشق: دار القلم، الطبعة الخامسة، ۱۴۱۳ ق.
- کاتبی قزوینی، ابوالحسن علی بن عمر، حکمة العین، تصحیح: عباس صدری، تهران انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۴.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۱۰۴، تحقیق: سید ابراهیم میانجی و محمدباقر بهبودی، دار إحياء التراث، ۱۴۰۳ ق.
- Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Basel: Schwabe Verlag, 2019.
- Street, Tony, “Kātībī (d. 1277), Taḥṭānī (d. 1365), and the Shamsiyya”, in El-Rouayheb, Khaled and Schmidtke, Sabine (Ed.), *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2017.